

ΤΟ ΑΝΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ

του Κοσμά Ψυχοπαίδη

Τήν ώρα που γράφω αυτές τις γραμμές κρατώ στα χέρια μου ένα τευχίδιο, τό αντίτυπο ενός περιοδικού. Έχει τόν τίτλο *Socialisme ou Barbarie*, τόμος 7 (17ο έτος), Νο 40, και ήμερομηνία Ιούνιος-Αύγουστος 1965. Είναι ή εποχή που έγώ ήμουν ένας φοιτητής τής Νομικής Αθηνών, είκοσιενός ετών, και θρισκόμουν, όπως δεκάδες και εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι τις μέρες εκείνες, κάθε μέρα στους δρόμους τής Αθήνας, στις διαδηλώσεις εναντίον του πρώτου πραξικοπήματος του βασιλιά κατά τής Κυβέρνησης Παπανδρέου, που υπήρξε ή αρχή εξέλιξεων που οδήγησαν, δύο χρόνια αργότερα, στη δικτατορία του 1967. Είχα θρει και είχα αγοράσει τότε τό τεύχος αυτό που είχε έρθει μόλις από τό Παρίσι —δέν θυμάμαι πιά πώς, και υπάρχουν υπογραμμίσεις μου στις σελίδες του από τήν εποχή εκείνη. Διαβάζω έναν τίτλο: Paul Cardan, *Marxisme et thorie revolutionnaire* (Μαρξισμός και Έπαναστατική θεωρία). Ένας υπότιτλος του κεμένου αυτού επιγράφεται «*Imaginaire et Rationnel*», τό φαντασιακό και τό όρθολογικό, μία θεματική δηλαδή που σχετίζεται άμεσα με τά έρωτήματα που αναπτύσσω εδώ στις επόμενες σελίδες.

Μεταφράζω ένα κομμάτι από τό αξιοπρόσεκτο αυτό κείμενο:

«Είναι αδύνατον νά κατανοήσουμε ό,τι υπήρξε, ό,τι είναι ή ανθρώπινη ιστορία, αν θεούμε έξω από τήν κατηγορία του φαντασιακού. Τίποτε άλλο δέν θά μās επιτρέψει νά απαντήσουμε στο έρώτημα: Τί είναι αυτό που θέτει τήν τελεολογία, άνευ τής οποίας ή λειτουργικότητα των θεσμών και των κοινωνικών διαδικασιών θά παρέμενε άπροσδιόριστη; Τί είναι αυτό που, μέσα στην άπειρότητα των δυνατών συμβολικών δομών, εξειδικεύει ένα συμβολικό σύστημα, καθιερώνει κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, προσανατολίζει προς μία από τις άμέτρητες δυνατές κατευθύνσεις όλες τις μεταφορές και τις μετωνυμίες που μπορούμε νά συλλάβουμε μέσω τής αφαίρεσης; Δέν μπορούμε νά κατανοήσουμε μία κοινωνία έξω από

έναν ένοποιητικό παράγοντα που παρέχει ένα σημανόμενο περιεχόμενο και τό συνυφαίνει με τις συμβολικές δομές. Αυτός ο παράγοντας δέν είναι τό απλό «πραγματικό», καθώς κάθε κοινωνία έχει συγκροτήσει τό δικό της πραγματικό (...). Όμως, ούτε είναι τό «όρθολογικό». Η πό σύντομη θεώρηση τής ιστορίας άρκει για νά τό δείξει, και αν ήταν έτσι, ή ιστορία δέν θά ήταν πράγματι ιστορία, αλλά θά ήταν μία στιγμιαία προσχώρηση σέ μία όρθολογική τάξη ή πολύ περισσότερο θά ήταν καθαρή πρόοδος μέσα στην όρθολογικότητα. Αν όμως ή ιστορία περιέχει αναντίρρητα τήν πρόοδο μέσα στην όρθολογικότητα (...) δέν μπορεί νά αναχθεί σέ αυτήν. Έξ αρχής έμφανίζεται σέ αυτήν (στην ιστορία) ένα νόημα που δέν είναι ένα νόημα του πραγματικού (στό όποιο αναφερόμαστε ή τό όποιο συλλαμβάνουμε), που ούτε είναι νόημα όρθολογικό, ή θετικά άνορθολογικό, που δέν είναι ούτε άληθές, ούτε ψευδές, και ώστόσο έντάσσεται στην τάξη των σημασιών, και είναι ή φαντασιακή δημιουργία που προσιδιάζει στην ιστορία, αυτό έντός του όποιου και διά του όποιου ή ιστορία συγκροτείται για νά αρχίσει».

Ο άνθρωπος που έγραψε τό κείμενο αυτό, ο Πάωλ Καρντάν, ήταν βέβαια ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Μέσα στα χρόνια που μεσολάβησαν ο Καστοριάδης δημιούργησε ένα έντυπωσιακό σέ έκταση, ένταση, προβληματισμό και επικαιρότητα έργο που δέν έπαψε ποτέ νά θέτει εκ νέου έρωτήματα που άφορούν τή φαντασιακή δημιουργία, τή δημιουργικότητα, τή θέσμιση, όπως εκδηλώνονται στην ανθρώπινη ιστορία.

Η δημιουργία αυτή είναι δημιουργία νοήματος, χωρίς ώστόσο νά προϋποθέτει κάποιο δογματικό, θερησκευτικό ή άλλο προϋπάρχον νόημα για νά ενεργοποιηθεί. Είναι συγκρότηση νοήματος από τό Χάος, τήν Άδυσσο, όπως συνήθιζε νά λέει ο Καστοριάδης. Η θέσμιση άποτελεί ανάδυση από τό άπίθμενο του κοινωνικού φαντασιακού που δη-

μιουργεί και καταστρέφει διαρκώς τις ιδιαίτερες σημασίες και τούς θεσμούς στην ιστορία. Η ιστορία δέν μπορεί νά γίνει κατανοητή παρά ως διαδικασία αυτόσυγκάλυψης της κοινωνίας, παραγνώρισης του ίδιου της του είναι ως δημιουργικότητας που την οδηγεί στό νά θέσει τή θέσμισή της σάν κάτι πού δέν μπορεί νά θιγεί, πού ξεφεύγει από τήν ίδια της τή δράση, σάν έτερενομία.

Όπως γράφει ο Καστοριάδης στους «Χώρους του Άνθρώπου», ο πραγματικός κόσμος όρίζεται και όργανώνεται μέσω ενός μάγματος κοινωνικών φαντασιακών σημασιών πού σχετίζονται μέ έρωτήματα, στά όποια καμία όρθολογική απάντηση δέν θά μπορούσε ποτέ νά δοθεί. Οι απαντήσεις πού κάθε φορά δίδονταν σέ σχέση μέ τούς όρους συγκρότησης και τό νόημα της ανθρώπινης κοινωνικής δράσης λάμβαναν πάντοτε στην ιστορία δογματική και θρησκευτική μορφή έγκαθιδρύοντας τίς κοινωνικές σχέσεις της έτερονομίας. Όμως μιά απάντηση πού θά ήθελε νά αποφύγει τή δογματική προϋπόθεση της έτερονομίας θά έπρεπε νά μπορεί νά αποστεί από κάθε προϋποτιθέμενο κανόνα, θέτοντας τά δρώντα άτομα ως άρχή της ίδιας τους της δημιουργικής δράσης. Κάνοντας τούτο θά μετατοπίζονταν ώστόσο από μιά όρθολογικά προσδιορισμένη και έλέγξιμη λογική (μέ την συνολο-ταυτιστική έννοια της όρθολογικότητας) σέ ένα σημασιακό πεδίο πού χαρακτηρίζεται από άπροσδιοριστία, τό πεδίο των μαγμάτων.

Στό πεδίο αυτό της «σημαιολογικής ίλύος», της γόνιμης λάσπης του ριζικού φαντασιακού μπορεί κατά τον Καστοριάδη νά διακριθούν επίμερους διαδικασίες μορφοποίησης, νά γίνουν αντιληπτές οι έπαφές ανάμεσα σέ έν μέρι κατασκευασμένες σχηματοποιήσεις και τήν μη κατασκευασμένη υλικότητα, και έτσι νά καταστεί δυνατόν νά ξεκινήσει κάτι καινούργιο. Στό πεδίο αυτό μπορούν νά άνιχνευθούν σημασίες πού υπερβαίνουν τούς άπλους συνδυαστικούς τύπους τάξεων, ιδιοτήτων και σχέσεων, πού δέν έγκλείονται στους τύπους αυτούς. Οι σηματοδοτήσεις αυτές αναφέρονται σέ αυτό πού δέν

μπορεί πλήρως νά κατασκευασθεί και νά έγκλεισθεί στά όρια της συνολο-ταυτιστικής λογικής, στό χάος, στό άπύθμενο, στην άδυσσο, σέ ό,τι όντως είναι κλπ. Ο Καστοριάδης έχει καταστήσει σαφείς τούς σοβαρούς λόγους πού τόν ώθουν στό νά υπογραμμίσει μέ μεγάλη έμμونه την όντολογική αυτή θέση του πού άφορā τόν προσορθολογικό όρο, κάθε όρθολογικότητας, τό ριζικό φαντασιακό ως πεδίο άπροσδιοριστίας. Οι λόγοι αυτοί έχουν νά κάνουν μέ τή σχέση της προβληματικής των μαγμάτων προς τό αίτημα της άυτονομίας. Ακριβώς έπειδή ή συνολιστική-ταυτιστική λογική δέν έξαντλεί πλήρως από πού «είναι», γίνεται δυνατόν νά τεθεί για τίς ανθρώπινες κοινωνίες ζήτημα άυτονομίας. Ο Καστοριάδης στοχεύει στη μετάβαση από την άπροσδιοριστία στην αυτόνομη και υπεύθυνη πράξη —πράξη πού θά ήταν άδύνατη σέ έναν συνολο-ταυτιστικά πλήρως προσδιορισμένο κόσμο. Η παραδοχή της άπροσδιοριστίας έπιτρέπει την άμφισβήτηση και εκείνων των προσδιορισμών πού συγκροτούν την έτερονομία. Η ανάδειξη της φαντασιακής συγκρότησης των έτερόνομων θεσμών έπιτρέπει την άμφισβήτησή τους.

Από ό,τι φαίνεται από τά παραπάνω, ο Καστοριάδης προβαίνει σέ μιά κριτική του λειτουργιστικού όρθολογισμού μέ άφετηρία ένα λόγο πού αναφέρεται στό πεδίο του φαντασιακού και των μαγμάτων. Θά τεθεί, όμως, έδώ τό πρόβλημα στό πλαίσιο της θεματικής μας κατά πόσον ο λόγος αυτός άντιστοιχεί σέ μιά ευρύτερη όρθολογικότητα «Vernunft» σέ αντίθεση μέ τόν εργαλειικό «Verstand» ή άντιθέτως είναι ένας λόγος πού προϋποθέτει και αναπαράγει άνορθολογικές έπιλογές.

Αυτό τό έρώτημα, θά ήθελα νά έξετάσω επικεντρώνοντας τόν προβληματισμό μου σέ τέσσερα σημεία. Πρώτον σέ σχέση μέ την κριτική του Καστοριάδη στην έννοια του όρθολογισμού όπως κατανοήθηκε από τόν Κάντ και από την έκδοχή του νεοκαντιανισμού πού αντιπροσωπεύει ο Μάξ Βέμπερ.

Δεύτερον, σέ σχέση μέ την αντίληψη του Καστο-

ριάδη για τη φύση των πεδίων της κοινωνίας και της ιστορίας και ως προς τις έννοιες της «κατανόησης» και της «εξήγησης» που προϋποτίθενται κατά την ανάλυση των πεδίων αυτών.

Τρίτον, σέ σχέση με την κριτική του Καστοριάδη στίς έννοιες της ανάπτυξης της καπιταλιστικής οικονομίας και της τεχνικής και ως προς τον τύπο του ορθολογισμού που η κριτική αυτή συνεπάγεται. Καί, τέλος, σέ σχέση με τις συνέπειες που έχει για την έννοια του ορθολογισμού η αντίληψη του Καστοριάδη περί αυτόνομης πράξης.

II

Η πρόταξη από τον Καστοριάδη του στοιχείου του φαντασιακού ως αφετηρία, για την κατανόηση της θεσμοποίησης προϋποθέτει τη ρήξη με ένα γνωσιακό μοντέλο καντιανού τύπου, με τό οποίο ο διαφωτισμός συνέδεσε μία συγκεκριμένη αντίληψη περί ορθολογικότητας. Τό γνωσιακό μοντέλο καντιανού τύπου, ενώ εκκινεί υπό την παραδοχή του ριζικού και ανεπίστρεπτου χωρισμού μεταξύ διανοητικής και αισθησιακής γνωστικής δύναμης, έχει εξ ύπαρξης διαμεσολαθήσει τις δύο αυτές δυνάμεις ανάγοντάς τες σέ ένα υπερβατολογικό πλαίσιο αναφοράς. Τό φαντασιακό δέν προκύπτει ποτέ στά πλαίσια ενός τέτοιου μοντέλου σέ αδιαμεσολάβητη μορφή, αλλά είναι ήδη πάντοτε διαμεσολαβημένο από διανοητικά και έλλογα ενεργήματα στήν έκαστοτε μεταξύ τους άλληλοαναφορά και σχέση. Ίδιαίτερα μία τέτοια διαμεσολάβηση του φαντασιακού από τό νοητικό/έννοιακό μπορεί νά λαμβάνει τή μορφή του σχηματισμού όπως αυτός εκτίθεται στίς γνωσιοθεωρητικές αναλύσεις της πρώτης καντιανής Κριτικής είτε νά λαμβάνει μη-σχηματικές μορφές κανονιστικότητας όπως αυτές εκτίθενται στίς αναλύσεις της τρίτης καντιανής κριτικής που άφορούν τή θεωρία του αισθητικά ωραίου, τή θεωρία των οργανισμών, αλλά και τή θεωρία των ιστορικο-κοινωνικών μορφών. Άρα τό φαντασιακό υφίσταται κανονιστική διαμεσολάβηση όχι μόνο υπό όρους εργαλειακού ορθολογισμού (περίπτωση της κριτικής του Καστοριάδη) αλλά και ένόψει κανόνων που προϋποθέτουν και πραγματώνουν τήν έλευθερία και τήν αυτόνομία. Παρά τήν κριτική του Καστοριάδη στόν καντιανό τύπο ορθολογικότητας μία τέτοια σκέψη δέν φαίνεται νά του εΐναι τελείως ξένη (πρβλ. Θουμματισμένος Κόσμος, Ύψιλον, Άθήνα 1992, σ. 128 έπ.). Γράφει λ.χ. ότι θά πρέπει νά συλλάβουμε έναν νοϋ που για νά τόν φθάσουμε θά πρέπει νά σκεφτόμαστε έλεύθερα. Ό νοϋς αυτός θά συνίσταται σέ μία άνοιχτή διαδικασία κρίσης και διαύγας που θυμίζει τήν καντιανή έννοια της *Verunft* που άντιπαράτίθεται στή μηχανική όμοιομορφοποιούσα διάνοια (*Verstand*), τόν «περισταλμένο» νοϋ. Τέτοια

«καντιανά» στοιχεία δέν αξιοποιούνται ώστόσο άποφασιστικά από τόν Καστοριάδη, στό έργο του όποιου η άντι-καντιανή κατεύθυνση κυριαρχεί.

Ό Καστοριάδης προσέγγισε τά έπιστημολογικά προβλήματα, τά όποια θέτει η Τρίτη καντιανή Κριτική στά πλαίσια της τοποθέτησής του στό πρόβλημα κρίσης και έπιλογής όπως τίθεται σέ νεωτερικές κοινωνίες της έλληνικής - δυτικοευρωπαϊκής παράδοσης. Για τόν Καστοριάδη τά καντιανά θέματα της τελεολογίας, του έργου τέχνης και της θεωρίας της φύσης ως θεωρίας των οργανισμών, άποτελούν «μη συνειδητές περιγραφές του πρωτόγονου κύκλου της ιστορικο-κοινωνικής δημιουργίας». Μέσω των αναλύσεων της Τρίτης Κριτικής, γράφει ο Καστοριάδης, ο Κάντ αποκτά μία «άσαφή αΐσθηση» της όντολογικής ιδιαιτερότητας της τέχνης ως δημιουργίας και της φύσης ως ζωντανής δύναμης άνάδυσης, που συγκεντρώνει τήν ύλη κάτω από τήν μορφή. Ό καντιανός φορμαλισμός άποτυγχάνει κατά τόν Καστοριάδη νά έπιτύχει τήν υπέρβαση του σχετικισμού που επικαλείται σέ ήθικά ζητήματα, άποτυγχάνει λ.χ. νά «άποδείξει» μέ ορθολογικά επιχειρήματα γιατί ο Χίτλερ είχε «άδικο» και οι δημοκράτες αντίπαλοι τό «δίκιο».

Η άπάντηση που υιοθετεί ο Καστοριάδης, για νά άπαντήσει στά έρωτήματα που άπέτυχε νά άπαντήσει ο φορμαλισμός, φαίνεται νά προέρχεται από τό στρατόπεδο των Κοινοτιστών. Τά ήθικά αξιώματα που χρησιμοποιούμε κατά του Χίτλερ στηρίζονται στή συνήθειά μας νά δίνουμε ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο σέ γενικές έννοιες εντός μίας κοινότητας, δηλ. αυτής του φιλελεύθερου νεωτερικού τύπου. Η κοινότητα αυτή άποδέχεται τόν διάλογο ως μέσο ξεπεράσματος των διαφορών, και άκόμα άποδέχεται ότι δέν μπορούν νά άποδειχθούν τά πάντα. Στήν κοινότητα αυτή ύπάρχει έπαρκής βαθμός συναΐνεσης ως προς τή σημασία έννοιών όπως έλευθερία, ισότητα και δικαιοσύνη (όλες αυτές οι έννοιες συνιστούν «φαντασιακές σημασίες»). Για νά άντιμετωπίσουμε έρωτήματα που έξέρχονται του πεδίου της άυστηρης απόδειξης θά πρέπει λοιπόν νά ανατρέξουμε στίς συνθήκες συζήτησης στό έσωτερικό μίας κοινότητας. Ό όρος αυτός ισχύει κατά τόν Καστοριάδη και όσον άφορά τήν αξΐωση υποκειμενικής γενικότητας της αισθητικής κρίσης. Καί η αξΐωση αυτή, καθώς και η εκπαίδευση του γούστου μεταξύ των ανθρώπων που επικοινωνούν αισθητικά, προκύπτουν στό έσωτερικό μίας ιδιαίτερης κοινότητας. Άποκλείεται η άποδοχή ενός υπερβατολογικού πλαισίου δεσμευτικών κανόνων για όλες τις κοινωνίες. Άν ύπάρχει κάτι κοινό για όλες τις κοινωνίες (καθολική έγκυρότητα), αυτό εΐναι η συνολιστική-ταυτιστική συνιστώσα που άντιπαράτίθεται στή δημιουργικότητα του φαντασιακού. Ό Κάντ διαισθάνθηκε, σύμφωνα με τόν Καστοριάδη,

ὅτι τό μεγάλο ἔργο τέχνης εἶναι πρότυπο τοῦ γεγονότος τῆς δημιουργίας καί τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ γούστου. Σέ αὐτήν τή διαίσθηση συνίσταται καί ἡ ἀξία τῆς τρίτης καντιανῆς Κριτικῆς. Ὁ Κάντ δέν κατανόησε ὡστόσο τήν προβληματική τῆς δημιουργίας στήν ἱστορία (δημιουργία θεοῶν) οὔτε ἀντιμετώπισε τό κοινωνικο-ιστορικό μέ ὅρους αὐτοθέσμησης. Δέν ἀπάντησε στό ἐρώτημα γιά τό πῶς καθίσταται δυνατό σέ ἐμᾶς νά κρίνουμε καί νά ἐπιλέγουμε, καθῶς ἡ γενίκευση τῶν διαισθησέων του δέν τοῦ ἐπέτρεψε νά ξεφύγει ἀπό τίς ἀπορίες πού περιέχει τό ἔργο του. Ὁ Καστοριάδης φαίνεται νά πιστεύει ὅτι ἡ ἀπάντηση στήν παραπάνω ἀπορία μπορεῖ νά δοθεῖ, ἂν θεωρήσουμε ὅτι ὁ καθένας κρίνει μέσα στήν ἰδιαίτερη παράδοση πού τόν ἔχει διαμορφώσει καί μέσω αὐτῆς (γνωστικό κλείσιμο). Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, προσάπτει στόν Κάντ ὅτι δέχεται μιά μόνο ἱστορία ὡς ὑπερβατολογικό ὄρο πού θέτει ὁ διαφωτισμός γιά τήν ἀξιολόγηση ὅλων τῶν παραδόσεων. Μέ τόν τρόπο αὐτό τῆς ἐπιχειρηματολογίας του, ὁ Καστοριάδης ἐκτίθεται ὡστόσο μέ τή σειρά του, στή μομφή τοῦ ἀνθρωπολογισμοῦ πού εἶναι διατυπώσιμη ἀπό τή σκοπιά τῶν καντιανῶν κανονιστικῶν μοντέλων. Τό καντιανό ἐπιχειρήμα τοποθετεῖται γνωσιακά σέ ἕνα πεδίο ὅπου ἔχει ἤδη συντελεσθεῖ ἡ ἄρση τῶν κοινοτιστικῶν παραδοχῶν καί τοῦ «γνωστικοῦ κλεισίματος» καί ἔχει ἐπέλθει ἤδη ἕνα εἶδος παγκοσμιοποίησης, μέ τήν ἔννοια τῆς συντελεσμένης διαμεσολάβησης τῶν ἐπιμέρους κοινοτήτων ἀπό ὀρθολογικά προσελασμένες (διανοητικές καί ἑλλογες) διαδικασίες. Ἡ ἰδέα αὐτῆς τῆς διαμεσολάβησης ἀξιοποιεῖται ἀπό τόν καντιανισμό καί προκειμένου νά διατυπωθεῖ μιά κριτική θεωρία τῆς ἱστορίας.

Στό κείμενό του «Ἄτομο, κοινωνία, ὀρθολογικότητα, ἱστορία» (*Esprit*, Φεβρουάριος 1988) ὁ Καστοριάδης τοποθετεῖται ἀπέναντι στή μέθοδο τοῦ Μάξ Βέμπερ καί τόν τύπο ὀρθολογικότητας πού αὐτή συνεπάγεται. Ἐπισημαίνει τόν ἀτομιστικό χαρακτήρα τῆς μεθοδολογικῆς αὐτῆς προσέγγισης καθῶς καί τό γεγονός ὅτι στό πλαίσιο τῆς προσέγγισης, αὐτῆς τᾶ συλλογικά κοινωνικά μορφώματα (λ.χ. κράτος, τάξεις κλπ.) ἀνάγονται, προκειμένου νά ἐξηγηθοῦν, στό ἀτομικό πράττειν τοῦ ὀρθολογικῶς δρώντος. Ἡ κριτική τοῦ Καστοριάδη στό μεθοδολογικό ἀτομισμό χρησιμοποιοῖ ἐπιχειρήματα πού ἀντιστοιχοῦν στά ἐπιχειρήματα τοῦ Μένγκερ περί μή ἀναμενόμενων ἀποτελεσμάτων τοῦ ἀτομικοῦ πράττειν. Τό ἀτομιστικό μοντέλο δέν εἶναι σέ θέση νά ἀποδείξει, δάσει ὀρθολογικῶν ἐπιχειρημάτων, τήν ἀνάδυση τῆς πολυειδίας τῶν πολιτισμῶν καί τῆς πολλαπλότητας τῶν κανόνων, τῶν θεσμῶν καί τῶν γλωσσῶν. Οἱ πολύμορφες αὐτές θεσμίσεις προέκυψαν ἀπό συλλογική, ἀλλά μή συνειδητή δράση πού δέν θά μπορούσε νά ἀνακατασκευαστεῖ δά-

σει μιᾶς ἐπιστήμης πού ἔχει ὡς πρότυπο τόν ἀτομικό, ἐγωιστικό δρώντα, ἀλλά μᾶλλον δάσει ἐπιστημῶν πού ἀναφέρονται στήν ἀνθρωπολογική διάσταση τῆς δράσης, ὅπως εἶναι ἡ ψυχανάλυση, ἡ ἐθνολογία καί ἡ ἱστορία. Προϋπόθεση τῆς κατανόησης δέν εἶναι ὁ ὀρθολογισμός τοῦ ἐπιμέρους ἀτόμου, ἀλλά ἡ ἀναφορά στόν κόσμο τῶν κοινωνικῶν, φαντασιακῶν σημασιῶν καί θεσμῶν, ἕναν κόσμο σημασιῶν πού κανείς δέν κατέχει πραγματικά καί πού δέν εἶναι ἀναγώγιμες σέ κάποια ὀρθολογικά κριτήρια.

Εἶναι συναφῶς ἐνδιαφέρον τό ὅτι ὁ Καστοριάδης, στό πλαίσιο τῆς κριτικῆς του τῆς θεμπεριανῆς τυποποίησης, στρέφεται ἰδιαίτερα πρὸς τό ἐρώτημα τῆς ἀντιστοιχίας μεταξύ τύπων πού ἀναφέρονται σέ διάφορες διαστάσεις ἐνός καί τοῦ αὐτοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι, τό πρόβλημα αὐτό παραπέμπει σέ μιά ἀντινομία στό ἐσωτερικό τῆς θεμπεριανῆς ἐπιστημολογίας, πού θέτει σέ ἀμφισβήτηση τό μεθοδολογικό ἀτομισμό πού δρίσκεται στή βάση τῆς μεθοδολογίας αὐτῆς. Ἡ ἀναγκαία ἀντιστοιχία μεταξύ τύπων σέ ἕναν πολιτισμό προκύπτει, γράφει ὁ Καστοριάδης, ἀπό τήν κοινή ἀναφορά τους σέ ἕνα πραγματικό κοινωνικό νόημα «Τό νόημα εἶναι ἀλληλέγγυο στή σύνολη θέσμιση τῆς κοινωνίας ὡς θέσμιση κοινωνικῶν φαντασιῶν» (68). Λ.χ. δέν μπορῶ νά καταχωρήσω τόν τύπο τοῦ σαμάνου σέ μιά καπιταλιστική κοινωνία. Οἱ τύποι δέν «κολλᾶνε». Πράγματι, ὁ Βέμπερ ἀντιμετωπίζει τό πρόβλημα τῆς ἀντιστοιχίας τῶν τύπων μέ κάποια ἀμνηχανία, χρησιμοποιώντας ῥήματα ὅπως «ἀντιστοιχεῖ» (*entspricht*), «συνοδεύει», «εἶναι παράλληλο», «ταιριάζει», «ἀποδίδεται» (πρβλ. καί τή δική μου ἀνάλυση στό *Ἱστορία καί Μέθοδος*, κεφ. 4, ἐκ. Σμίλη, Ἀθήνα 1992). Ἐπισημαίνουμε ὅτι αὐτή ἡ ἀντιστοιχία τύπων μπορεῖ νά προκύπτει εἴτε στό πλαίσιο μιᾶς ἐξήγησης τῆς ἐσωτερικῆς σχέσης τους (λ.χ. ὀρθολογικό δίκαιο καί ὀρθολογική γραφειοκρατία εἶναι ἀναγκαῖοι ἱστορικοί ὅροι τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἀγορᾶς καί τῆς καπιταλιστικῆς ἐπιχείρησης). Εἴτε οἱ ἀντίστοχοι τύποι προκύπτουν σέ ἱστορικά μοντέλα πού ἀναφέρονται στίς «ἀνεπανάληπτες» καί «μοναδικές» συνθήκες ἐνός πολιτισμοῦ. Στήν περίπτωση αὐτή, ἐμφανίζονται ὡς «παράλληλισμοί» καί «ἀναλογίες» στό ἐσωτερικό τοῦ ἱστοριστικοῦ μοντέλου κατὰ τήν ἔκφραση τοῦ παλαιότερου ἱστοριστοῦ Roscher. Ὁ Καστοριάδης φαίνεται νά ἐπιλέγει αὐτή τή δεύτερη (ἀνθρωπολογική), ἱστορική ἐκδοχή. Λέει ὅτι οἱ ἰδεότυποι κατασκευάστηκαν «μέ κάποια φροντίδα συνοχής», γιά νά συλλάβουν αὐτή τήν κοινωνία. «Ἐπειδὴ ἡ κοινωνία εἶναι συνεκτική, ὁ θεωρητικός μπορεῖ νά δοκιμάσει νά κατασκευάσει ἰδεατούς τύπους πού κατὰ τό μᾶλλον ἢ ἥττον σὺνέχονται». Τό ἐπιχειρήμα στρέφεται ὡστόσο κατευθεῖαν πρὸς τόν ἀνθρωπολογισμό δεδομένου ὅτι ἔχει

ἤδη προσδιορίζει (67) ὅτι «συνεκτικότητα δέν σημαίνει οὔτε συστηματικότητα οὔτε διαφάνεια». Πρόκειται γιά μιὰ συνεκτικότητα τῆς ὁποίας ἡ φύση δέν εἶναι ὀρθολογικῶς προσπελάσιμη καί ἡ ὁποία ὡστόσο ἔχει «ἱστορική μοναδικότητα» – ὁ Καστοριάδης χρησιμοποιεῖ ἀκριβῶς τίς διατυπώσεις τοῦ παλαιότερου ἱστοριστικοῦ ὀλισμοῦ, ἀπό τήν κριτική τοῦ ὁποίου προέκυψε καί ὁ ἀτομισμός τοῦ Βέμπερ (Ὁ Βέμπερ ἔλεγε ὅτι «εἴμαστε ὅλοι παιδιά τοῦ ἱστορισμοῦ»).

III

Στρεφόμεστε τώρα στό δεύτερο ἐρώτημα πού θέσαμε γιά τήν ἀντίληψη γιά τή φύση τῆς κοινωνίας καί τῆς ἱστορίας στό ἔργο τοῦ Καστοριάδη. Συναφῶς θά ἀναζητήσουμε τόν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τό τί σημαίνει κατανόηση καί ἐξήγηση ἱστορικῶν καί κοινωνικῶν διαδικασιῶν σέ σχέση μέ τήν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἡ πολλαπλότητα τῶν πολιτισμικῶν μορφωμάτων δέν μπορεῖ –κατά τόν Καστοριάδη– νά ἀναχθεῖ σέ ἐπιμέρους φιγούρες μιᾶς ἐνιαίας ὀρθολογικότητας οὔτε ὁ ὀρθός λόγος μπορεῖ νά ἀποκαταστήσει τή διάταξη καί ἱεράρχηση τῶν μορφωμάτων αὐτῶν. «Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας δέν ἀρχίζει μέ τήν ἀνάγνωση τοῦ Κάντ ἀλλά μέ τή μελέτη π.χ. τῶν ἀνθρωποθυσιῶν στούς Ἀζτέκους, τοῦ μαζικοῦ προσηλυτισμοῦ

τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τοῦ Βυζαντίου στήν ἰσλαμική θρησκεία, τόν ναζισμό καί τόν σταλινισμό». Σύμφωνα μέ τήν ἀντίληψη αὐτή, ἡ προσέγγιση τῆς ἰδιατερότητας τοῦ κάθε πολιτισμοῦ εἶναι δυνατή χωρίς ἀναγωγή σέ ἓνα ἐνιαῖο ἐρμηνευτικό πλαίσιο πού θά προσδιόριζε τά ἐρμηνευτικά κριτήρια τοῦ σημερινοῦ ἐρευνητή. Στή θέση ἐνός τέτοιου ἐρμηνευτικοῦ πλαισίου τίθεται ἓνα πλαίσιο ἀσυνεχῶν στιγμῶν πού περιλαμβάνει:

α) μή ἀναγωγιμότητα τῶν θεσμίσεων καί τῶν σημασιῶν στήν ἀτομική δράση

β) μή ἀναγωγιμότητα τῆς πολιτισμικῆς πολλαπλότητας σέ μιὰ ὀρθολογική, ἐνιαία ἱστορία

γ) τήν ἀντίληψη ὅτι τό κοινωνικοῖστορικό, ὡς ἀνώνυμο συλλογικό, θεσμίζει, δημιουργεῖ σημασίες, ἀγνωστο πῶς, καί μεταβαίνει, ἀγνωστο πῶς, ἀπό μάγμα σέ μάγμα. Ἄρα, οἱ μεταβάσεις δέν ἀποτελοῦν συνθέσεις ἀλλά ἀναδύσεις νέων μαγμάτων.

Μέ τήν ἀντίληψή του αὐτή, ὅμως, ὁ Καστοριάδης συμπλέει τώρα μέ τόν ἀντίπαλό τοῦ Μάξ Βέμπερ ὅσον ἀφορᾷ τήν ἔλλειψη διαμεσολάβησης μεταξύ τῶν ἀξιῶν τῶν ἐπιμέρους πολιτισμῶν, τόν ἀξιακό πολυθεϊσμό καί τήν ἐτερότητα τῶν ἱστορικο-κοινωνικῶν κόσμων. Ὅπως ἐπισημάνθηκε, ὁ Καστοριάδης δέχεται ὅτι ὡς ἓνα κοινό στοιχεῖο γιά ὅλους τούς πολιτισμούς θά μπορούσε νά ἐντοπιστεῖ τό στοιχεῖο τῆς περιορισμένης ἐργαλειακῆς συνόλου-ταυτιστικῆς ὀρθολογικότητας (65). Θεωρεῖ ὅμως

ὅτι χρειάζεται πάντα νά προληφθεῖ μιά πρώτη θεώρηση τῆς φαντασιακῆς θέσμησης τῆς κάθε κοινωνίας, προκειμένου νά γίνει κατανοητό πῶς τό ἐργαλειό-διανοητικό αὐτό στοιχείο «θυθίζεται» κάθε φορά στή σύνολη φαντασιακή θέσμηση. Τέτοιες ἐκφράσεις ἀπαντοῦν συχνά στόν Καστοριάδη, ὅπως «θυθίζομαι σέ ἕνα φαντασιακό», «διεισδύω σέ ἕναν κόσμο σημασιῶν», γιά νά τίς καταλάβω, ἡ «συναισθάνομαι» τίς σημασίες αὐτές. Πρόκειται γιά μιά ἐκδοχή τῆς κατανοητικῆς προσέγγισης (Verstehen, Einuhlung) ἡ ὁποία παραιτεῖται ἀπό τήν ὀρθολογική ἐξήγηση χάριν τῆς ὑποκειμενικῆς ἀναβίωσης. Ἡ ἱστορία εἶναι δημιουργία ὀλικῶν μορφῶν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Οἱ κοινωνικές μορφές δέν προσδιορίζονται ἀπό ἱστορικούς νόμους ἀλλά ἀποτελοῦν αὐτοδημιουργίες ὀφειλόμενες στό κοινωνικό φαντασιακό μέ τήν ριζική ἐννοιά του, δηλαδή αὐτοῦ πού δημιουργεῖ τά πράγματα, τή γλώσσα, τοὺς κανόνες καί τίς ἀξίες. Κάθε θεσμός ἐκπροσωπεῖ μιά ἰδιαίτερη δημιουργία, ἕνα νέο εἶδος, μιά νέα οὐσία, μιά νέα μορφή, ἕνα νέο κανόνα. Κατανοῶ μιά κοινωνία σημαίνει ὅτι εἰσχωρῶ στίς κοινωνικές, φαντασιακές σημασίες πού τή συνέχουν (ἔχουμε καί ἐδῶ τήν ἐννοία τῆς εἰσχώρησης). Ἡ οἰονεῖ ὁλότητα τῶν μελῶν μᾶς δοσμένης κοινωνίας δέν καταλαβαίνει καί οὔτε θά μπορούσε νά καταλάβει μιά «ξένη» κοινωνία. Πρόκειται καί ἐδῶ γιά τή θέση τοῦ Καστοριάδη περί «γνωστικοῦ κλεισίματος» τῆς θέσμι-

σης (163). Μερικοὶ δρώντες μποροῦν, ὑπό ὀρισμένες προϋποθέσεις, νά καταλάβουν κάτι ἀπό μιά ξένη κοινωνία, ἀλλά αὐτή ἡ δυνητική καθολικότητα δέν ἔχει ὡς ρίζα τήν ἀνθρώπινη ὀρθολογικότητα ἀλλά τή δημιουργική φαντασία ὡς πυρηνική συνιστώσα τῆς σκέψης. "Ὅ,τι φαντάστηκε ὁ ἕνας μπορεῖ νά φανταστεῖ ἐκ νέου καί κάποιος ἄλλος. Καί ἐδῶ διαπιστώνουμε τήν ἐνταξία τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Καστοριάδη στήν κατανοητική παράδοση τοῦ Ντίλτεϊ. Τό τεχνικό-ὀρθολογικό ἐνσωματώνεται στό φαντασιακό, τό ὁποῖο κοινοποιεῖται ἀπό τόν ἕνα δρώντα στόν ἄλλο μέσω διωματικῶν, συναισθαντικῶν διαδικασιῶν. Δέν ἀποκαθίσταται ὀρθολογική ἐπικοινωνία μεταξύ τῶν ἐπιμέρους σημείων στά ὁποῖα σταθεροποιοῦνται πλέγματα φαντασιακῶν σημασιῶν. Ἀποφεύγεται ἡ ἀναδρομή σέ μιά προνομιακή θεωρία τοῦ ἱστορικοῦ «τώρα», ὡς ἐρμηνευτικό, οἰονεῖ ὑπερβατολογικό πλαίσιο, γιά τήν ἐνταξία πυρήνων παρελθουσῶν σημασιῶν, ἐτεροτήτων κλπ. (κατά τό πρότυπο διαλεκτικῶν ἐπισημολογιῶν τύπου Χέγκελ καί Μάρξ). Ἡ σχετικιστική αὐτή ἀντίληψη γιά τήν ἱστορικότητα τῶν θεσμῶν στοὺς ἐπιμέρους πολιτισμούς ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἀδυναμία συσχετισμοῦ τῶν ἐπιμέρους θεσμίσεων στό ἐσωτερικό ἐνός συνεκτικοῦ ὅλου καί, ὡς ἐκ τούτου, τήν παραίτηση ἀπό τήν κατανόηση τοῦ ἰδιαίτερου βάρους τοῦ καθενός θεσμοῦ σέ σχέση μέ τοὺς ἄλλους στό ἐσωτερικό ἐνός πολιτισμοῦ καί μεταξύ

πολιτισμῶν. Ἡ ἐπιστημολογικὴ αὐτὴ προϋπόθεση κινδυνεύει νὰ ὀδηγήσει σὲ μετατόπιση τῆς ἀνάλυσης πρὸς τὴν κατεύθυνση ἀπλῶν ἀπαριθμήσεων θεσμῶν καὶ νὰ καταστρέφει τὴ νοηματικὴ σχέση μετὰξὺ τους, ἐπιχειρώντας, ἐκ τῶν ὑστέρων, τὴν ἀποκατάσταση στοῦ ἐπίπεδο ἐνός μοναδικοῦ, ἀνεπανάληπτου κλπ. πολιτισμοῦ. Θεσμοὶ εἶναι τὰ πάντα: γλῶσσα, ἀριθμητικὴ, τὸ σύνολο τῶν ἐργαλείων, ἡ οἰκογένεια, ὁ νόμος, οἱ ἀξίες. Φαίνεται νὰ μὴν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὴ διαμόρφωσή τους ἐκτός τοῦ ὅτι εἶναι ἀποτέλεσμα ἀνθρώπινης δημιουργίας. Ἡ ἱστορία φαίνεται νὰ δημιουργεῖ κατὰ τρόπο μὴ ὀρθολογικῶς προσπελάσιμο, δημιουργεῖ τὸ ἐξαίσιο, ἀλλὰ καὶ τὸ τερατῶδες, παρέχει ἔλλειμμα ἐξήγησης, ἀλλὰ, κάποτε, στὴν περίπτωση τοῦ τερατώδους, καὶ ἔλλειμμα κατανόησης, λ.χ. δὲν ὑπάρχει κατανόηση τοῦ Ἀουσβιτς, τῶν γκούλακ κλπ. Ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζουμε τίποτε καὶ γιὰ τὴ διάλυση τῶν θεσμῶν ἐκτός τοῦ ὅτι αὐτὴ ὀφείλεται στὴν «πάλη» τῶν ἀνθρώπων γιὰ νὰ τοὺς ἀλλάξουν καὶ νὰ βάλουν στὴ θέση τους νέους (ἡ ἀπροορισία τῆς νοηματικῆς σχέσης στοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὅλου πού κάνει ἐδῶ δεκτὴ ὁ Καστοριάδης τοῦ φέρνει κατὰ παράδοξο τρόπο ἐδῶ, πολὺ κοντὰ τόσο σὲ «ἀριστερές» σποντανεϊστικές θέσεις, ὅσο καὶ σὲ νεοφιλελεύθερες γνωσιο-θεωρητικές καὶ ἐπιστημολογικές, ὅπως εἶναι οἱ θέσεις του νεοφιλελεύθερου ἀντιπάλου του, F. Hayek).

IV

Θὰ ἐξετάσουμε τώρα τὸ τρίτο ἐρώτημα πού θέσαμε καὶ ἀφορᾷ τὴν κριτικὴ ἀνακατασκευὴ τῶν ἐννοιῶν τῆς ἀνάπτυξης, τῆς καπιταλιστικῆς οικονομίας καὶ τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν Καστοριάδη καὶ τὸν τύπο ὀρθολογισμοῦ πού ἡ ἀνακατασκευὴ αὐτὴ συνενάγεται. Στὸ τελευταῖο ἔργο πού μᾶς ἄφησε ὁ Καστοριάδης («Ἡ ὀρθολογικότητα τοῦ Καπιταλισμοῦ», Ὑψίλον, Ἀθήνα 1998) στράφηκε ἰδιαίτερα στὴν ἐξέταση τῶν ἰδιαίτερων τύπων ὀρθολογισμοῦ, τοὺς ὁποίους παράγει ὁ καπιταλισμός ὡς ἰδεολογία καὶ ὡς πρακτικὴ. Ὁ καπιταλισμός θεσμίζει τὴν ἰδεολογία τῆς ὀρθολογικότητας ὡς συμφωνία τῶν μέσων πρὸς οἰονδήποτε δεδομένο σκοπὸ (ὁ «ὀρθολογισμός τοῦ σκοποῦ» κατὰ τὴ θεμπεριανὴ προσέγγιση), χωρὶς νὰ θίγεται ὡστόσο συναφῶς τὸ ζήτημα τῆς ὀρθολογικότητας τοῦ ἴδιου τοῦ σκοποῦ. Ἡ κριτικὴ σὲ αὐτὸ τοῦ τύπου τὴν ὀρθολογικότητα, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Καστοριάδη, ἔχει ὡς ἀφετηρία τὸ συλλογισμό ὅτι κάθε κοινωνία θεσμίζει τοὺς θεσμούς της καὶ ταυτόχρονα τοὺς νομιμοποιεῖ, δηλ. ἡ νομιμοποίηση μιᾶς κοινωνίας, μέσω ὀρθολογικότητας, εἶναι ταυτολογικὴ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ μορφὴ τῆς ἀνορθολογικότητας —στοῦ ἐπίπεδο τῆς αὐθαρεσίας τῶν σκοπῶν— ἀσκεῖται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ

κοινωνιῶν πού ἔχουν οἱ ἴδιες θεσπίσει τὰ κριτήρια ἀξιολόγησης τῶν θεσμῶν τους καί, ὡς ἐκ τούτου, δὲν μποροῦν νὰ ὑποβληθοῦν σὲ ἀξιολόγηση ὡς πρὸς τοὺς θεσμούς αὐτούς. Ὁ καπιταλιστικὸς τύπος ὀρθολογικότητας ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Καστοριάδη ὄχι ὡς πρόβλημα ἀναπαραγωγῆς ἐνός συγκροτημένου κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος, ἀλλὰ ὡς πρόβλημα πού ἀφορᾷ τοὺς ὅρους γένεσης ἐνός σχηματισμοῦ. Καὶ ἐδῶ ὁ Καστοριάδης συμπλέει μὲ τὸν Μάξ Βέμπερ. Μιλάει γιὰ «αἰνιγματικὴ συνέργεια πλήθους παραγόντων πού ὅλοι συνωμοτοῦν ὀδηγώντας πρὸς τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα». Αὐτοῦ συγκροτήθηκε αὐτὴ ἡ κοινωνία καὶ ἀνέπτυξε τὴν τεχνικὴ της δάση, μπόρεσε νὰ καθυποτάξει τοὺς ἄλλους πολιτισμούς οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρξαν μὴ ὀρθολογικοὶ ἀλλὰ εἶχαν ἄλλες φροντίδες ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς τεχνικῆς καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἀνάλυση τῆς καπιταλιστικῆς ὀρθολογικότητας ἀναλύνεται ἐδῶ α) μὲ ἀναφορά στοῦ συγκυριακοῦ τῆς γένεσής της (πρὸβλ. Βέμπερ, Ζόμπαρτ, Μάξ περὶ πρωταρχικῆς συσσώρευσης), β) ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ διάστασή της καὶ τὴν ἔνταξη τῆς γνώσης στὴν οικονομικὴ δράση, μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος. Ὡστόσο, διακρίνεται ἐδῶ μιὰ μορφὴ «ἐξήγησης» τῆς ὀρθολογικότητας τοῦ καπιταλισμοῦ. Λέγεται ὅτι ἡ ὀρθολογικότητα, ὡς δημιουργία, εἶναι αὐθαίρετη καὶ δὲν παράγεται ἀπὸ κάτι ἄλλο, ὅτι χαρακτηρίζεται ὅμως ἀκριβέστερα μὲ κάτι «πιο γνωστὸ» καὶ «πιο οἰκεῖο». Τὸ γνωστὸ αὐτὸ καὶ οἰκεῖο εἶναι γιὰ τὸν Καστοριάδη ἡ τάση γιὰ κυριαρχηση, ἡ ἐφεση γιὰ παντοδυναμία, πού ἀποτελεῖ τὸ θαυότερο χαρακτηριστικὸ τῆς ψυχικῆς μονάδας (διαπιστώνουμε ἐδῶ συγγένεια τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Κορνήλιου Καστοριάδη μὲ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη). Ἡ τάση γιὰ κυριαρχηση —γράφει ὁ Καστοριάδης— ἐκδηλώνεται σὲ ὅλες τῆς κοινωνίες, ὅμως ἰδιαίτερα στὸν καπιταλισμὸ ἡ ὥθηση γιὰ κατάκτηση ἐκτείνεται σὲ ὅλες τῆς σφαῖρες τῆς κοινωνίας (κατανάλωση, ἐκπαίδευση, πολιτικὴ κλπ.) ὅπου ἡ ἴδια φαντασιακὴ σημασία ἐξαπλώνεται παντοῦ. Ἐδῶ ἡ ὥθηση γιὰ κατάκτηση γίνεται μέσω τοῦ ὀρθολογικοῦ στοιχείου. Μέσα ἀπὸ αὐτὸ δηλώνεται ἡ πυρηνικὴ κοινωνικὴ φαντασιακὴ σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ ὡς ὥθηση γιὰ ἀπεριορίστη ἐπέκταση τῆς ὀρθολογικῆς κυριαρχησης.

Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ κριτικὴ πού ἀσκεῖται ἀπὸ τὸν Καστοριάδη στὴν καπιταλιστικὴ ἀρμονιστικὴ ἰδεολογία πού διατείνεται ὅτι τὸ ὑπάρχον καθεστῶς εἶναι ἀναπόφευκτο καὶ βέλτιστο. Ἡ κριτικὴ στοῦ ἀρμονιστικοῦ αὐτοῦ ἰδεολόγημα γίνεται ἐν πολλοῖς μὲ ἀναγωγή σὲ σχετικιστικὰ καὶ πολιτισμικὰ ἐπιχειρήματα. Οἱ ἰδεολόγοι τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν διακρίνουν, κατὰ τὸν Καστοριάδη, ὅτι ὁ οικονομικὸς χώρος δὲν εἶναι οὔτε διακριτός, οὔτε συνεχῆς. Ἡ ἀτομικὴ δράση ἐμπλέκεται στὴ δράση ἀκα-

θορίστου ἀριθμοῦ ἄλλων ἀτόμων καί ἐπιχειρήσεων, ἔτσι ὥστε νά μήν μπορεῖ νά διαχωριστεῖ αὐστηρά ἀπό αὐτές. Ἡ ἀλληλόδραση ἐμπλέκεται σέ μή ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα τῶν ἐπιμέρους δράσεων πού ἐπηρεάζονται ἀπό τόν νόμο (ιδιοκτησία), τή σύμβαση ἢ τή συνήθεια (πρόκειται ἐδῶ γιά ἱστορικά ἐπιχειρήματα τύπου Menger). Δηλαδή, ὁ καταλογισμός τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς δράσης στούς δρῶντες ἔχει ἓνα ἰσχυρό στοιχείο αὐθαιρεσίας. Οἱ συντελεστές τῆς παραγωγῆς συμβάλλουν στό παραγωγικό ἀποτέλεσμα, χωρίς νά μπορούμε νά διακρίνουμε τί συμβάλλει ὁ καθένας στό ἀποτέλεσμα, οὔτε τί ἀπό τό ἀποτέλεσμα ὀφείλεται στή δράση ἐνός ἀτομικοῦ δρῶντος, ὁ ὁποῖος εἶναι «ἐμβαπτιμένος» στήν ὁλότητα τῆς κοινωνίας πού καί αὕτη ἀποτελεῖ καρπό τῆς προηγηθείσας ἱστορίας. Ὁ τύπος αὐτός ἐπιχειρηματολογίας ἀμφισβητεῖ μέν τή διαδικασία συγκρότησης τοῦ ἀτομικοῦ, ὅπως τήν εἶχε περιγράψει ἡ σχολή Μάξ Βέμπερ καί Κάρλ Μενγκέρ, ἀλλά τό κάνει ἀπό μιά σκοπιά πού συμφωνεῖ μέ τή σχολή αὐτή ὅτι οὔτε τό γενικό μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ κατὰ ὀρθολογικό τρόπο καί ὡς ἐκ τούτου, γιά νά τό κατανοήσουμε, θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε σέ ἱστοριστικές λύσεις (πρβλ. νόμος, συνήθεια), καί συναφῶς τονίζει τή σημασία πολιτισμικῶν προϋποθέσεων γιά τή συγκρότηση τῆς οἰκονομικῆς δράσης.

Ἰδιαίτερη σημασία δίνεται ἀπό τόν Καστοριάδη στήν κατάδειξη τῆς ἀδυναμίας συγκρότησης μακροοικονομικῶν μεγεθῶν. Διαπιστώνει ὅτι ἡ συγκρότηση τέτοιων μεγεθῶν μέσω τῆς πρόσθεσης τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων στερεῖται νοήματος καί δέν προσφέρει συγκρισιμότητα μεταξὺ τῶν ἐπιμέρους μεγεθῶν (καί ἐδῶ συμπλέει μέ τόν φιλελεύθερο ἀντίπαλό τοῦ Φ. Χάγιεκ), ἔτσι ὥστε νά προκύπτει ἀδυναμία προβλέψεων γιά τίς τάσεις τῶν μακρομεγεθῶν καί ἀδυναμία ἀκριβοῦς ὑπολογισμοῦ τῶν συστατικῶν τους στοιχείων. Τό κεφάλαιο ἀποτελεῖται ἀπό ἐτερόκλητα στοιχεία πού διαρκῶς ἀλλάζουν ὅπως ἀλλάζουν καί οἱ προτιμήσεις. Κατασκευές ὅπως οἱ οἰκονομικές «συναρτήσεις παραγωγῆς» στεροῦνται νοήματος καί εἶναι ἀπροσδιόριστες. Ἡ διαπίστωση αὕτη τοῦ Καστοριάδη δέν εἶναι βέβαια καινοφανής. Ἐχει διατυπωθεῖ ἤδη ἀπό τήν σχολή τῆς ὀρθολογικῆς δράσης, τούς Ayer, Downs κλπ. Ἡ διαπίστωση αὕτη τῆς ἀπροσδιοριστίας, ἡ ὁποία εἰσάγει τό ὀρθολογικό στοιχείο στό ἐσωτερικό τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, δέν συνοδεύεται ὅμως ἀπό μιά ἱκανοποιητική ἐρμηνεία τῶν λόγων πού ὀδηγοῦν στό νά προκύπτουν οἱ σχέσεις ἀπροσδιοριστίας. Μιά τέτοια ἐρμηνεία θά ἔπρεπε βέβαια νά ἀνατρέξει στόν τύπο κοινωνικοοικονομικῆς ὀργάνωσης (ἐξατομίκευση, μετατροπή κοινωνικῶν σχέσεων σέ μέσα ἐπίτευξης ἰδιωτικῶν σκοπῶν). Μιά τέτοια ἀναδρομή θά διατηροῦσε τό αἷτημα μιᾶς

ὀρθολογικῆς προσέγγισης τῆς ἀπροσδιοριστίας πού θά περιεῖχε καί μιά κριτική τῶν κοινωνικῶν σχέσεων πού δέν ἐπιτρέπουν νά ὑπάρξουν σχέσεις δεσμευτικότητας καί ἐμπιστοσύνης, πού θά μπορούσαν νά συντονίσουν τήν κοινωνική ἀλληλόδραση. Ἡ ἐρμηνεία πού προτείνεται ἀπό τόν Καστοριάδη εἶναι (σ. 44) ὅτι ἡ κατάσταση καί ἡ ἐξέλιξη τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος ἐξαρτῶνται ἀπό πράξεις ἀτόμων, ὁμάδων καί τάξεων πού δέν ὑποτάσσονται σέ σταθεροῦς ντετερμινισμούς ἀλλά ἀναπαράγουν ἀπρόβλεπτες καί ὀρθολογικές συμπεριφορές τῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν ἐργαζομένων. Πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση θά πρέπει νά ἐρμηνευθεῖ καί ἡ θέση τοῦ Καστοριάδη πού στρέφεται κατὰ τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη δέν εἶναι ἐμπόρευμα. Ἡ παραγωγή καί ἡ ἀναπαραγωγή τῆς δέν μποροῦν νά ρυθμιστοῦν μέ τήν ἀγορά (σελ. 55), μιά θέση πού υἱοθετεῖται ἀπό ἀναρχικές καί νεοστρουκτουραλιστικές σχολές τῆς οἰκονομικῆς ἀνάλυσης (Ἀλιεττά κλπ. Πρβλ. καί τήν κριτική μου εἰς Bonfeld κ.α., Μεταφορντισμός καί κοινωνική μορφή, Ἀθήνα, Ἐξάντας).

Στό κείμενό του «Σκέψεις πάνω στήν ἀνάπτυξη καί τήν ὀρθολογικότητα» (*Esprit*, 1974) ὁ Καστοριάδης ὀριοθετεῖ τόν σύγχρονο τύπο ὀρθολογικότητας ὡς τάση γιά ἀπεριορίστη αὔξηση πού ἦρθε σέ ἀντίθεση μέ τήν παραδοσιακή λογική τῶν «ὁρίων τῆς ἀνάπτυξης» ὅπως αὕτη εἶχε ἰσχύσει στά πλαίσια ἐνός τελεολογικά δομημένου κόσμου, τῆς ἀριστοτελικῆς «φύσεως», τοῦ μέτρου πού χαρακτηρίζει τήν πόλη. Ὅμως καί αὕτη ἡ ὑπέρβαση τοῦ ὁρίου, τό ἀπειρο ὡς νεωτερικός ὀρθολογισμός θά ἀνακαλύψει μέ τή σειρά τῆς τά ὁρία τῆς μέσα ἀπό τίς καταστροφές στίς ὁποῖες ἡ ἴδια ὀδήγησε: τήν καταστροφή τοῦ περιβάλλοντος, τίς κρίσεις, τοὺς πολέμους πού εἶναι προϊόντα τῆς νεωτερικῆς ἐξορθολογισμένης δράσης. Τό ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς ἀνάλυσης εἶναι ὅτι προσφεύγει, προκειμένου νά στοιχειοθετηθεῖ, σέ ἀνθρώπινες ἀξίες πού ἀπειλοῦνται ἀπό τήν ἀνεξέλεγκτη ἀνάπτυξη τῶν ἰδιοτελῶν οἰκονομικῶν σχέσεων καί τῆς τεχνικῆς. Τήν λογική τῆς προόδου, ὡς φαντασιακῆς σημασίας πού δέν ἔχει νόημα νά ἐξηγηθεῖ αἰτιακά, διαδέχονται ἀντίπαλες φαντασιακές σημασίες προσανατολισμένες πρὸς τήν οικολογική μέριμνα, τή μέριμνα γιά τή διαφύλαξη τῆς εἰρήνης καί τή διαφύλαξη τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου. Ἡ διαδοχή αὕτη ἰσοδυναμεῖ γιά τόν Καστοριάδη μέ κατάρρευση τῆς ἰδίας τῆς ιδέας τῆς ὀρθολογικότητας. Τό παρόν εἶναι ἄγνωστο, τό μέλλον μή προβλέψιμο, ἐξαρτημένο ἀπό πολιτικές ἀποφάσεις τῶν κυβερνώντων καί ἀπό τίς αὐθόρμητες ἀντιδράσεις τῶν κυβερνωμένων. Τό ἀπρόβλεπτο καί μή ὑπολογίσιμο τῶν οἰκονομικῶν διαδικασιῶν συνοδεύεται ἀπό τό ἀπρόβλεπτο τῶν τάσεων καί τῶν συνεπειῶν τῆς ὀρ-

θολογικά συγκροτημένης μοντέρνας τεχνικής. Πίσω από την ιδέα της τεχνικής κρύβεται ή ιδέα της ισχύος (*maitrise*), του απόλυτου ελέγχου, της όλιγκης κυριαρχίας (κάτι που αποτελούσε ύβριν για τους αρχαίους). Άλλη ή απόλυτη ισχύς είναι σαθρή, καθώς οι χρήσεις της τεχνικής είναι απρόβλεπτες, οι δέ συνέπειές της και τὰ ὄρια ὅπου θά μετατραπεί σέ καταστροφική δύναμη, άγνωστα και μη ύπολογίσια.

Απέναντι σέ αὐτήν τήν κρίση τοῦ νεωτερικοῦ ὀρθολογισμοῦ (οἰκονομικοῦ και τεχνολογικοῦ) ὁ Καστοριάδης ἀνατρέχει σέ δύο ιδέες ὑπέρβασης, τῶν ὁποίων ή σχέση παραμένει ἀδιευκρίνιστη. Ἡ πρώτη ιδέα ἔχει κοινοτιστικό χαρακτήρα. "Ὅπως οἱ πρόγονοί μας πού σέβονταν τό βιολογικό και μεταφυσικό περιβάλλον τους, τίς ἐποχές, τίς διαδοχές σποράς και θερισμοῦ, πού φύτευαν τὰ λιόδεντρα γιά τίς ἐπόμενες γενιές κλπ., θά πρέπει και ἡμεῖς νά ἀναστοχαστοῦμε τὰ ὄρια της της ὀρθολογικής δράσης μας. (Πρότυπο παραμένει ή μέχρι τώρα ποικιλία τῶν πολιτισμῶν πού τήρησαν τό μέτρο, ἀπέφυγαν τήν ὕβριν κλπ.). Ἡ δεύτερη ιδέα προσανατολίζεται σέ μιά πράξη πού μπορεί νά ἀλλάξει τὰ πάντα, νά θέσει τό τελείως νέο, νά ἐπινοήσῃ καινούργιους θεσμούς, ἔχοντας συνείδηση αὐτῆς της ἐλευθερίας της (διαπλοκή κοινοτιστικοῦ και σποντανεϊστικοῦ στοιχείου στήν ιδέα της ὑπέρβασης).

V

Θά θέσουμε τώρα, ὡς τελευταῖο σημεῖο της ἀνάλυσής μας, τό ἐρώτημα πού ἀφορᾷ τίς συνέπειες πού ἔχει γιά τήν ἔννοια τοῦ ὀρθολογισμοῦ στή θεωρία τοῦ Καστοριάδη ή ἀντίληψή του γιά τήν αὐτόνομη πράξη. Ὁ Καστοριάδης ἀντιπαραθέτει τό πρόταγμα της αὐτονομίας σέ ἀντιλήψεις ὅπως αὐτή τοῦ Ραϊμόν Ἀρόν γιά κάποια ὀρθολογική καθολικότητα πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἐντοπίσιμη σέ κάθε πολιτισμό. Μιά τέτοια καθολικότητα δέν μπορεί ὅμως, κατά τόν Καστοριάδη, παρά νά βασίζεται στή συνολο-ταυτιστική ὀρθολογικότητα και ἄρα νά μπορεί νά συνυπάρχει και μέ τερατώδη, ναζιστικά, σταλινιστικά κλπ. καθεστώτα. Ἀντίθετα, ή ἔννοια της αὐτονομίας ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλείει χρήσεις συμβιάσιμες μέ τήν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀνθρώπου ὑπό καθαρά ἐργαλειακά, συνολο-ταυτιστικά κριτήρια. Ὡστόσο ή προσέγγιση της ἔννοιας της αὐτονομίας και της σχέσης της μέ τίς ἐπιμέρους ἐκδοχές τοῦ ὀρθοῦ λόγου παραμένει ἐν πολλοῖς ἀδιευκρίνιστη στό ἔργο τοῦ Καστοριάδη. Ἐνα στοιχεῖο πού ἐγγενῶς προσιδιάζει σ' αὐτήν εἶναι -ὅπως ὁ ἴδιος διευκρινίζει- τό στοιχεῖο της συλλογικότητας. Ἄν δέν εἶναι και οἱ ἄλλοι αὐτόνομοι, δέν μπορῶ νά εἶμαι οὔτε και ἐγώ. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού σ' αὐτήν προσιδιάζει εἶναι ή στενή σύνδεσή της μέ μιά ἔν-

νοια πολιτικῆς. Οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νά γίνουν αὐτόνομοι μέσω μᾶς διαδικασίας πού θά τοὺς μεταφέρει ἀπό τήν ἑτερόνομία στήν ἐλευθερία. Ἡ διαδικασία αὐτή εἶναι μιά πολιτική διαδικασία, της ὁποίας τό ἔργο μοιάζει μέ αὐτό της παιδαγωγικῆς και της ψυχανάλυσης. Ὅμως ή ἐμπλοκή στήν παιδαγωγική αὐτή διαδικασία, πού θά κάνει τοὺς ἀνθρώπους αὐτόνομους, ἐμφανίζεται νά ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τήν πρώτη ιδέα της συλλογικῆς αὐτονομίας. Ρητά ὁ Καστοριάδης χαρακτηρίζει τήν προσέγγισή του της αὐτονομίας ἀντι-καντιανή και στραμμένη ἐνάντια στήν ἀντίληψη ὅτι ή αὐτόνομη πράξη συμπίπτει μέ μιά ἐπικοινωνιακή διαδικασία. Ἡ ψυχανάλυση και ή παιδαγωγική ἔχουν ὡς σκοπό ὄχι τήν ἐπικοινωνία ἀλλά τήν αὐτονομία. Ὅμως, ή αὐτονομία δέν μπορεί νά συλληφθεῖ παρά ὡς δημιουργία. Ἡ αὐτονομία σέ αὐτήν τήν περίπτωση στηρίζεται στό γεγονός ὅτι ἔξερουμε ὅτι δημιουργοῦμε κάτι νέο μαζί μέ τοὺς ἄλλους, παρ' ὅτι δέν ἔξερουμε πῶς: «Τό κοινωνικό εἶναι ἀνώνυμο συλλογικό πάντοτε ἤδη θεσμιζόμενο ἐντός και διά τοῦ ὁποίου μποροῦν νά ἐμφανιστοῦν ὑποκείμενα πού τὰ ξεπερνᾷ ἀπεριόριστα (τά ὑποκείμενα εἶναι ἀντικαταστατά και διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο) και περιέχει καθεαυτό μιά δημιουργό δύναμη πού δέν μπορεί νά ἀναχθεῖ στή συνεργασία και στή διυποκειμενικότητα. Ἡ πολιτική ἀποβλέπει στίς μεγάλες ἐπιλογές κλπ.». Μέσω της ἔννοιας της πολιτικῆς, ή ἔννοια της αὐτονομίας φαίνεται ἐδῶ νά ἀναστρέφεται πρὸς μιά ιδέα δημιουργικότητας φαντασιακῶν μαγμάτων πού αἰρουν τήν ιδέα της αὐτονομίας ὡς συνειδητῆς ἀλληλόδρασης και ὡς συνειδητοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ της κοινότητας. Ἡ πολιτική, κατά τόν Καστοριάδη, σκοπεύει στή θέσμιση τοῦ κοινωνικοῦ ὡς τέτοια, στίς «μεγάλες ἐπιλογές» πού ἐπηρεάζουν τήν κοινωνία και ἀπευθύνεται στό ἀνώνυμο συλλογικό. Σκοπεύει στόν ἐπηρεασμό της τύχης τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου, ἀναφέρεται σέ ἀποφάσεις πού τροποποιοῦν τή ζωή τῶν τωρινῶν και μελλοντικῶν ἀνθρώπων. Ἡ ιδέα αὐτή της δημιουργικότητας ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τόν «τοπικό» προσδιορισμό της αὐτονομίας ὡς θεσμίζουσας πρακτικῆς και τόν ἀποκλεισμό της δυνατότητας νά κατανοηθεῖ ή αὐτονομία ὡς δεσμευτική πράξη σέ διυποκειμενική βάση «Ἡ διυποκειμενική ἐπικοινωνία εἶναι πάντα ἤδη δομημένη μέ ἐξαντλητικό τρόπο ἀπό τή δεδομένη θέσμιση της κοινωνίας ὡστε νά εἶναι πραγματικά ἀδύνατο γιά τοὺς συμμετέχοντες νά θέσουν ὑπό ἀμφισβότηση αὐτή τή θέσμιση τήν ὁποία ἀναπαράγουν ἀπεριόριστα». Δέν ὑπάρχει ἄρα τόπος γιά αὐτονομία μη ἀναγώγιμος στήν κάθε φορά θέσμιση και στά κριτήρια ἀξιολόγησης, πού εἶναι ἐγγενή σέ ἕναν ἐπιμέρους πολιτισμό. Βέβαια, ὁ Καστοριάδης δέχεται ὅτι στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό ή ἀνθρωπότητα ἔξερνε

από την ιερή θέσμιση στη σκέψη και πράξη της. Ωστόσο, αυτή η έλευθερία δεν είναι νοητή ως έλευθερία από τον ίδιο τον πολιτισμό, αλλά είναι ταυτόσημη με την ιδέα ότι δεν υπάρχει υπεκφυγή από την ευθύνη, επιλογή, απόφαση στο έσωτερικό του πολιτισμού αυτού. Μήπως όμως έτσι η θεματική της αυτονομίας θέλοντας να αποφύγει την υπερβατολογική γενίκευση ωθείται προς ντεσιζιονιστικές λογικές της απόφασης; Η προβληματική αυτή τίθεται από τον Καστοριάδη ως πρόβλημα της δυνατότητας της επιλογής.

Αν η ιστορία είναι δημιουργία, πώς μπορούμε να κρίνουμε και να επιλέξουμε; Ο Καστοριάδης μάς προτρέπει να αποφύγουμε τις αυταπάτες θεμελίωσης τύπου Καρτέσιου και να καταλάβουμε ότι κρίνοντας/επιλέγοντας έχουμε ήδη επιλέξει την ελληνο-δυτική παράδοση και έχουμε επιλέξει εντός αυτής (ως παράδοσης εντός της οποίας τό κρίνουν/επιλέγουν έγινε για πρώτη φορά δυνατό). Ένας ελληνο-δυτικός κρίνει με ορθολογικά επιχειρήματα χωρίς αυτό να τον απαλλάσσει από την απροσδιοριστία του κρίνειν. Στο έσωτερικό αυτής της παράδοσης δημιουργήθηκε η δημοκρατία, τα εργατικά συμβούλια, ο Παρθενώνας, αλλά και τό Άουσβιτς, η Ίερά Έξέταση και τά γκούλαγκ. Θά πρέπει λοιπόν να επιλέξουμε στο έσωτερικό αυτής της παράδοσης αν θέλουμε ή όχι τό Άουσβιτς χωρίς, από τό ιδεώδες της αυτονομίας μας κατά την επιλογή, να προκύπτει κατά ορθολογικά δεσμευτικό τρόπο ο αποκλεισμός της επιλογής του Άουσβιτς. Καί ακόμα περισσότερο, έσωτερικό γνώρισμα της ευρωπαϊκής κουλτούρας, εντός της οποίας επιλέγουμε, είναι η αποδοχή της ισοδυναμίας της προς τούς άλλους πολιτισμούς (πού πιθανόν οί ίδιοι να μὴν δέχονται την ισοδυναμία αυτή). Μήπως θά πρέπει βάσει των παραδοχών της ή κουλτούρα μας να παραδεχθεί θεσμούς των άλλων, όπως ο άκρωτηριασμός των κλεφτών και τά βασανιστήρια; Για τον Καστοριάδη σέ αυτά τά ερωτήματα δίνουμε μιά απάντηση πού δεν έχει και δεν μπορεί να έχει ορθολογική βάση και έπιστημονική θεμελίωση. Η απάντηση αυτή βασίζεται στην πολιτική μας γνώμη (δόξα) και στην πολιτική μας ευθύνη, δεν έχει άρα έλλογη δεσμευτικότητα.

Αυτός ο σχετικισμός της επιλογής ισχύει και για την άκραιο περίπτωση της πραγμάτωσης μιάς αυτόνομης κοινωνίας. «Ακόμη και μιά αυτόνομη κοινωνία πού θά ήταν ικανή να θέσει υπό άμφισβήτηση με τρόπο ρητό και διαυγή τούς ίδιους της τούς θεσμούς, δεν θά μπορούσε να βγει από αυτόν τον κύκλο. Θά διαβεβαίωνε ότι η κοινωνική/συλλογική αυτονομία αξίζει/ισχύει. Η δικαίωση της ύπαρξής της θά έδιδετο μέσω των έργων της, κυρίως του αυτόνομου ατόμου πού θά δημιουργήσει. Αλλά η θετική άποτίμηση αυτών των έργων θά

έξαρτηθεί από κοινωνικές φαντασιακές στιγμές/κρίτηρια πού η ίδια θά έχει θεσμίσει. Κανένα είδος κοινωνίας δεν μπορεί να βρει τή δικαιολόγησή του έξω από τον έαυτό του. Δεν μπορούμε να βγούμε από αυτόν τον κύκλο και δεν βρίσκεται εκεί τό θεμέλιο μιάς κριτικής του καπιταλισμού».

Υπάρχουν σημεία στο έργο του Καστοριάδη όπου επιχειρείται μιά υπέρβαση της άντινομίας αυτής της αυτονομίας προς την κατεύθυνση της διατύπωσης μιάς θεωρίας των περιεχομένων και των «ούσιαστικών αξιών». Τό πρόβλημα του προσδιορισμού περιεχομενικών αξιών συνδέεται με την ύπαρξη μιάς κοινωνίας διαυγούς πού έχει γνώση ότι θέτει η ίδια νέους θεσμούς και στην όποια τό πρόβλημα της αυτονομίας τίθεται ως πρόβλημα δημοκρατίας. Έδώ η έλευθερία στην απόφαση, ή «μετα-ενδοχουμενικότητα» κλπ. εμφανίζονται ως όροι για την ανάδυση μιάς κοινωνίας πού θά αποτελεεί την υπέρβαση των ιστορικών κοινωνιών της νεωτερικότητας και της οποίας οί θεσμοί θά αναστοχάζονται και θά υπερβαίνουν την καταστροφή των αξιών πού έλαβε χώρα στο έσωτερικό των νεωτερικών κοινωνιών και λόγω της ανταγωνιστικής δομής τους και της εργαλειακής ορθολογικότητας πού τίς χαρακτηρίζει (πρβλ. *Σταυροδρόμια του Λαβύρινθου*, σελ. 289-302, Ύψιλον, Αθήνα 1999). Η αυτόνομη κοινωνία όφείλει άρα να προσδιοριστεί περιεχομενικά ως κοινωνία συνειδητών μετασηματισμών πρώτα από όλα στο πεδίο της εργασίας και της τεχνολογίας πού θά έχουν ως στόχο να σταματήσει η εργασιακή διαδικασία να αποτελεί άκρωτηριασμό του ανθρώπου και να γίνει πεδίο άσκησης ελεύθερης δημιουργικότητας, να καθιερωθεί η στενή συνεργασία εργαζομένων και χρηστών και την προσαρμογή των εργαλείων στους χρήστες, να καταργηθούν οί γραφειοκρατίες, να αποκεντρωθεί η παραγωγή, και να άνατεθεί σέ αυτοδιαχειριζόμενες κοινότητες, να συνδεθεί η οικονομία με οικολογικά προβλήματα, να αποκατασταθούν σχέσεις επικοινωνίας και πληροφόρησης μέσα στον πληθυσμό, και να καταστεί δυνατή η δραστηριοποίηση του πληθυσμού στο σύνολό του για τή λήψη συνειδητών αποφάσεων πού άφορούν την ίδια του τή ζωή.

Μιά τέτοια καινούργια ανθρώπινη κουλτούρα όραματίστηκε ο Καστοριάδης, πού θά μπορούσε να θέσει στη βάση των νέων αυτών αξιών νέα πλαίσια ορθολογικότητας και σημασιών. Πρός αυτήν την κατεύθυνση μπορεί λοιπόν να υποστηριχθεί ότι ο ίδιος ο Καστοριάδης προβληματίστηκε πάνω στην άρση των ανορθολογικών παραδοχών της ίδιας του της θεώρησης προς την κατεύθυνση μιάς περιεχομενικής θεωρίας της κριτικής των αξιών στο σύγχρονο κόσμο —μιάς θεωρίας πού ο ίδιος δεν διατύπωσε ώστόσο.